

Владимир М. Вулетић¹
Универзитет у Београду, Филозофски факултет,
Одељење за социологију
Београд (Србија)

316.334.3
316.323.6:316.343
Оригинални научни рад
Примљен 28/11/2022
Прихваћен 11/12/2022
doi: [10.5937/socpreg56-41450](https://doi.org/10.5937/socpreg56-41450)

ТРАНСНАЦИОНАЛНА КАПИТАЛИСТИЧКА КЛАСА²

Сажетак: У тексту се анализира питање због чега теорије које у свом средишту имају појам транснационална капиталистичка класа нису довољно препознате у социолошким уџбеницима. То је прилика да се представе радови два најзначајнија теоретичара који у средишту својих теорија имају овај појам.

Кључне речи: капитализам, транснационална капиталистичка класа (ТКК), транснационалне корпорације, хегемонија, конзумеризам.

УВОДНЕ НАПОМЕНЕ

Упркос томе што фигурира више од три деценије, појам транснационална капиталистичка класа није ушао у свакодневни говор нити се одомаћио у социолошкој литератури. Ретки су уџбеници у којима се може прочитати више од основне информације о овом појму, па и када се помиње то се чини без садржајнијег представљања и евалуације, као и без јасно одређене аналитичке функције која би га повезала са другим појмовима. О операционализацији која би га довела у везу са емпиријском стварношћу већ нема ни говора.

У овом тексту чини се покушај да се одговори на питање зашто овај појам није постао стандардна одредница социолошког речника и зашто нема више утицаја на истраживачку праксу. Да ли је у питању његова недовољна хеуристичка плодност, недовољна уклопљеност у „нормалну” социологију, или су посредно, првенствено, ваннаучни разлози?

Да би се понудио одговор на ово питање, потребно је, пре свега, представити овај концепт у његовим најразвијенијим варијантама; потом видети каква је његова рецепција у социолошким уџбеницима и на крају подврћи критичкој анализи сам

¹ vvuletic@f.bg.ac.rs

² Реализацију овог истраживања финансијски је подржало Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије у склопу финансирања научно-истраживачког рада на Универзитету у Београду - Филозофском факултету (Уговор бр. 451-03-68/2022-14/200163).

појам и теоријски оквир/е из кога/којих произилази. С тим у вези, у првом делу текста представиће се Склеров (Leslie Sklair) поглед на појам ТКК; у другом делу биће речи о Робинсоновом (William I. Robinson) схватању овог појма; у трећем делу биће начињен кратак осврт на распрострањеност овог појма и његов третман у неколико социолошких уџбеника. На крају ће се дискутовати постављено питање.

О ПОЈМУ ТКК

1. Лезли Склер

Појам транснационална капиталистичка класа (ТКК) први пут је употребио Лезли Склер у својој књизи *Социологија глобалног система* (Sklair, 1991) у контексту развоја своје теорије о глобализацији³.

Теорија глобалног система, како сам назива своју теорију, полази од увида да су глобални капитализам и глобални систем у блиској вези на начин да су централне снаге глобалног капитализма истовремено доминантне у глобалном систему, иако није реч о идентичним појмовима.

Теорија глобалног система заснива се на концепту транснационалних пракси. Реч је о праксама које „*и́релазе државне и́ранице, али не и́ошичу нужно од државних а́иенција или акти́ера*”. Према Склеру, аналитички посматрано, транснационалне праксе делују у три међусобно повезане, односно у глобални систем интегрисане, сфере – економској, политичкој и културно-идеолошкој. Транснационалне корпорације (ТНК) су институционални облик економске транснационалне праксе, ТКК се развија у политичкој сфери, а у културно-идеолошкој сфери доминира култура/идеологија потрошње (Sklair, 2000).

Из овога следи да је ТКК политички актер, али, према Склеру, њена централна улога у читавом систему подразумева и њену улогу у осталим сферама глобалног система:

*„Прво [...] ТКК делује као глобална владајућа класа; друго, култура/идеологија конзументизма вођена и́рофијом организована је од ове класе; и́реће, ТКК свесно ради на замајљивању и́оследица центри́ралних криза и́лобалног кайи́иализма”*⁴ (Sklair, 2000).

Мада идеја о глобалном систему и његовој аналитичкој раздвојености на подсистеме асоцира на Парсонсов теоријски оквир, Склер се у самом одређењу ТКК изричито позива на марксистичку традицију:

³ Било је неколико покушаја да се теоретизује оно што се може сматрати глобалном владајућом класом, на пример концепти као што су међународна буржоазија (мање или више основни елемент теоретичара зависности), атлантска владајућа класа ван дер Пијла (Van der Pijl, 1984) и корпоративно крило међународне менаџерске буржоазије (Becker et al., 1987). О томе у уводу свог текста детаљан преглед дају Робинсон и Харис (Robinson and Harris, 2000).

⁴ Ову кризу он идентификује као, с једне стране, све већу економску поларизацију унутар и између земаља (класна поларизација) и, с друге стране, као кризу еколошке неодрживости глобалног капиталистичког система (Sklair, 2000).

„Као у класичној марксистичкој теорији, идеја транснационалне кайиџалистичке класе (ТКК) концептуализује класу у кайиџалистичком друштву у смислу односа према средствима за производњу, дистрибуцију и размену; ојпире се неоведеријанском покушају раздвајања класе, стипуса и моћи” (Sklair, 2002).

Међутим, у својој књизи *Глобализација: кайиџализам и његове алтернативе* он истиче да ТКК

„не чине кайиџалисти у традиционалном марксистичком смислу. Власништво или контрола над средствима за производњу нису више искључиви критеријум за служење интересима кайиџала, поседно не глобалним интересима кайиџала” (Sklair, 2002)⁵.

Склера са марксизмом, тачније са неомарксизмом, повезује и често позивање на Грамшијев појам хегемоније, с којим су праксе ТКК нераскидиво повезане, пре свега, кроз поменути концепт културе/идеологије конзумеризма.

Међутим, важније од повезивања са теоријским узорима, треба истаћи да он припада оној групи аутора који су се заложили за померање оквира анализе са националног на глобални ниво⁶. У том смислу, Склер сматра да је

„држава само један, иако важан, ниво анализе, али да државни актери јуде моћ у односу на глобалне актере у неким кључним областима економској, политичкој и културно-идеолошкој одлучивања” (Sklair, 2000).

Из до сада реченог очигледан је најшири оквир теорије глобалног система у коме централно место заузима ТКК. Међутим, у анализи саме ТКК централно место заузима подела на њене четири фракције. Мада Склер истиче да је подела аналитичка, нема сумње да је она и емпиријски заснована. Најважнију фракцију чине појединци који поседују или контролишу велике транснационалне корпорације (корпоративна фракција); другу, политичку фракцију чине политичари и бирократе који подржавају глобализацију коју води ТНК; техничку фракцију чине стручњаци који помажу одржавање глобалног капиталистичког система; најзад четврту, потрошачку фракцију чини медијска и трговачка елита.

Насупрот ТКК стоје сви они који одбацују капитализам као економски систем, али и они капиталисти који су локално односно национално оријентисани и који одбацују глобализацију.

⁵ „ТКК је транснационална на најмање њеј начина. Њени чланови деле глобалне, као и локалне економске интересе; настоје да одрже економску контролу на радном месту, политичку контролу у националној и међународној политици, и културно-идеолошку контролу у свакодневном животу; различита интереса сагледавају пре из глобалне него из локалне перспективе; обично су то људи из различитих земаља, који све више почињу себе да сматрају грађанима света иако имају различита места рођења; и деле сличан животини стил, поседно обрасце луксузне потрошње роба и услуга” (Sklair, 2002, str. 99).

⁶ Поред Склера, поменимо овде и Имануела Волерстина (Wallerstein) чија је анализа била усмерена на светски (капиталистички) систем, Улриха Бека (Beck) који је критиковао ”методолошки национализам”, Ентонија Гиденса (Giddens) који је скретао пажњу на померање фокуса са међународних на глобалне односе итд.

Транснационални карактер ТКК произилази из економских интереса припадника те класе који су глобално повезани. Мада се чини да ово није новост, Склер истиче да „*данашња глобална корпорација није исто што и мултинационална корпорација из прошлости*”. Кључна разлика је што ТКК има глобалну, а не локалну перспективу у погледу на већину економских, политичких и културно-идеолошких питања.

Припадници ТКК имају сличан животни стил, који се огледа у резиденцијалној сегрегацији, луксузној потрошњи и провођењу слободног времена у ексклузивним клубовима и одмаралиштима широм света. Припадници класе, који себе виде као грађане света, повезани су, осим пословно, и преко алумни мрежа престижних, углавном пословних, универзитета које су похађали.

У оквиру ТКК могуће је препознати „централни унутрашњи круг” који доноси одлуке везане за цео систем и који повезује све чланове класе без обзира у ком региону и у којој земљи се налазе. Задатак овог круга је да пружи осећај јединства различитим члановима, чак и када међу њима долази до секторских или географских сукоба, јер дугорочно јединство интереса не искључује повремене локалне сукобе како између фракција, тако и унутар њих.

Већ је речено да је најважнији део ТКК корпоративна елита, коју чине водећи руководиоци највећих светских корпорација⁷. Они имају моћ да контролишу кључне делове глобалне економије јер њихове корпорације доминирају у различитим пословним удружењима која постављају правила која се тичу глобалне производње и трговине, тако да њихове одлуке имају последице како на глобалном, тако и на локалном нивоу на коме су, директно или индиректно, присутне њихове корпорације.

Глобализујући политичари и бирократе нису имућни попут власника корпорација, али су на различите начине везани за корпорације и неретко постају њихов део када им истекне политички мандат⁸. Мада у свом политичком деловању понекад користе чак и националистичку реторику, они националне интересе дефинишу на начин који одговара транснационалним корпорацијама. На пример, као највиши национални интерес истичу залагање за повећање директних страних инвестиција, раст запослења, отварање тржишта и повећање размене са иностранством, залажу се за неспутану конкуренцију и томе слично. Осим изабраних политичара, различита истраживања, посебно она обављена у САД, показују да су корпорације посебно добро заступљене у вишим ешалонима државне бирократије која не зависи од избора, што се понекад колоквијално назива „дубоком државом”.

Кључни противници ове фракције налазе се међу локално односно национално оријентисаним политичарима и бирократама, а њихове међусобне борбе могу се препознати кроз разлике у залагању за либерализацију односно протекционизам, курс валута, субвенције страним улагачима итд.

Склер у овом контексту примећује да се:

⁷ Листа највећих светских корпорација се, поред осталих извора, годишње ажурира у оквиру пројекта Фортуне 500.

⁸ Склер истиче и да, посебно у мање развијеним земљама где су државне плате знатно мање него у корпоративном сектору, корупција доводи до незаконитог богаћења и да су честе могућности за повећање зарада кроз хонораре и друге сличне изворе.

„Сџари марксистички аргументи да радници немају нације мора окренути на лаву; данас глобализујући кайиџалисти немају нације и руководе се захџевима глобалној џржишџи, а не националним инџересима [...] док се радничка класа и раднички џокреџи који џреџендује да је џредстџавља, џозива на 'своју' државу, 'своје' џолиџичаре и 'своје' џослодавце како би их зашџиџили од разарајуће глобализације” (Sklair, 2020).

Као посебну фракцију у оквиру ТКК, Склер издваја високо позициониране пословне професионалце, посебно адвокате и консултанте различитих врста, који преко пословних удружења, тинк тенкова и универзитета промовишу идеје неолиберализма и тиме подржавају интересе своје класе. Склер наводи да пажљиво конципирана истраживања и јавни наступи ових професионалаца имају за циљ да утичу на јавност и националне владе, посебно када је потребно заштити интересе и пројекте крупног бизниса.

Најзад, као четврту фракцију наводи потрошачку елиту коју, такође као и корпоративну, чине руководиоци корпорација у области медија и трговине. Њихова кључна улога је промоција потрошње путем медија. То је најважнији начин на који ТКК намеће своју хегемонију широм света. Склер каже да

„џракџична џолиџика ове хегемоније је свакодневни живџи, џоџрошачко друшџиво и обећање да џо може биџи стџварносџи за веџину џуди у свеџу. То је свакако најџорнија слика коју џројекџује џтелевизија и масовни медији џоџиџе [...] конзумеризам је најџеџија идеџоџија свих времена” (Sklair, 2000).

Укратко, глобални пројекат капиталистичког конзумеризма не би био могућ без ове фракције⁹.

Значај потрошње Склер види у томе што класна владавина у капиталистичком друштву проиилази из осигурања сталне акумулације вишка вредности. У ранијим друштвима стабилност друштвених односа који су обезбеђивали репродукцију система почивала је на полицији, судовима, војсци, религији и другим механизмима друштвене контроле. Данас су стари идеолошки инструменти изгубили на значају, а истовремено су владајуће класе изложене много већој критици и преиспитивању јавности него што је то икада био случај. Глобални капитализам је донео више формалне демократије, али управо из тог разлога неопходно је било пронаћи начин да се обезбеди хегемонија ТКК.

Међутим, Склер увиђа да култура/идеџоџија конзумеризма

„џодџже очекивања која моју биџи задовољена на два начина. Први је џресџодела ресурса, односно социјалдемократџско 'локализацијско' решење. Друџи је џовећање величине колача за расџоделу (неолиберално 'глобалистичко' решење бесконачној расџи)” (Sklair, 2000).

Избор овог другог решења довео је до продубљивања јаза између елите и остатка друштва, што је као ненамеравану последицу имало пораст несигурности ТКК, посебно у западним земљама. ТКК и ТНК нису тамо популарне, па је један од

⁹ У првим радовима посвећеним овој теми, у ову фракцију Склер је уврстио и посебно популарне и медијски проминентне представнике џет-сета (Sklair, 1991).

најважнијих идеолошких задатака ТКК да створи климу која изједначава економски раст и благостање. Тако се одржава глобална капиталистичка и конзумеристичка хегемонија. Ова врста хегемоније постиже се мобилисањем тинк тенкова, развојем универзитетских курсева, медијским извештавањем, спонзорствима у култури итд. Отуда Склер закључује:

„...иоенија је да је кайијалистичкој хегемонији иошредна сјаална иогришка, иаажња и орииналноси да се одржи. Ово важи иодједнако и за кайијализам илобално и за кайијализам у Србији, односно у националном или локалном конијекстиу” (Sklair, 2000).

Овај основни теоријски оквир у коме доминира идеја ТКК, Лезли Склер је користио у анализи различитих питања. Једно од њих се односи на глобалне друштвене покрете, чему он приступа на интересантан начин. Наиме, готово сва истраживања друштвених покрета – било старих или нових, левих или десних – фокусирана су на покрете против естаблишмента. Другим речима, покрети су препознавани у оквиру оних друштвених група које су имале интерес за супротстављање постојећем друштвеном систему. Склер покушава да испита тезу да ТКК, мада кључни актер који усмерава глобални систем, има потребу да развије властити друштвени покрет који би био базиран на стварању нове културе. Склер тврди да се:

„Класна хегемонија [...] не дешава једностајно, неком мајијом. Кайијалистичка класа ироши мноо времена, енерије и ресурса да би је остварила и да би осииурала да она итраје. Као и друе класе и заједнице разних врсиа, један од начина на који ТКК остварује своје циљево је кроз друштивене иокреће” (Sklair, 1997).

Када говори о друштвеним покретима за капитализам, Склер се позива на радове који важност придају елијиним организацијама друштивених иокрећа (ЕОДП). У развоју те тезе он ЕОДП повезује са својом претпоставком о четири фракције ТКК, указујући да свака фракција заправо развија сопствене елитне организације. Елитне организације корпоративне елите су, на пример, врхунска пословна удружења која се повезују и утичу на владе, глобалну политику, социјалну политику итд. Поред тога, она имају за циљ да *„иромовишу илобалне брендове и да сиварају укусе у насиајању да све кулијурне ироизводе и људске емоције иреиворе у комерцијалне моућности”*. Из тог разлога су глобални маркетинг и продаја постали најважније идеолошко оруђе система у целини, без обзира на различите локалне модификације. Исто се, тврди Склер, може рећи и за специфичне политичке укусе као што је неолиберална агенда. Све се то чини тако што корпоративна елита спонзорише истраживања, утицајне часописе, лобира код владиних званичника и поставља своје људе од поверења на важна места. Управо ти људи чине глобализујућу државну фракцију која управља спољним економским односима, међународним организацијама попут Светске банке, ММФ, ОЕЦД, СТО итд.

Пораст глобалне повезаности масовних медија и потрошње је још један начин на који ТКК намећу своју хегемонију свуда у свету. На тај начин конзумеризам постаје обећање, али и глобална реалност за већину људи¹⁰.

¹⁰ Истраживања која су у САД рађена још почетком 90-их година двадесетог века показала су да је куповина друга најважнија активност у слободно време, одмах иза гледања ТВ. *Тржни*

Занимљив је закључак ове анализе да су покрети за капитализам глобални, али да отпори тим покретима, ако желе да буду ефикасни, могу да се створе само тамо где могу да поремете несметану акумулацију профита. То су локалне нише, које да би биле успешне морају пронаћи начин да ове локалне поремећаје глобализују. Осврћући се на своја размишљања о овој теми од пре готово четврт века, Склер самокритички закључује да је у то време потценио „*широкој утицај који ови покрети и ТКК имају за демократске процесе широм света*” (Sklair, 2022).

Теза о јединству ТКК и потрошачкој култури као идеологији на којој она заснива своју хегемонију могла би се довести у питање проналажењем случајева у којима се ограничава рекламирање и забрањује потрошња коју подстичу поједине фракције ТКК. Склер сматра да такав пример, несумњиво, представља дуванска индустрија:

”Ограничавање слободе дуванским компанијама да рекламирају производе ње и као још јоже, и све веће забране пушења на јавним местима у многим земљама [...] суверине да јединство које подразумева концепт ТКК не постоји и да је самим тим концепт мањкав” (Sklair, 1998).

Склер сматра да би његова теорија могла бити доведена у питање ако би се доказало да је то заиста тако. Међутим, на основу исцрпне анализе која је обухватила неколико највећих корпорација у овој области¹¹, Склер закључује да су губици које је дуванска индустрија имала у Првом свету вишеструко компензовани добитима које је имала у земљама Трећег света и бившим социјалистичким земљама. Примера ради, страни брендови су постали водећи оглашивачи на руској телевизији и радију током деведесетих година прошлог века. Исти ти произвођачи су заузели више од 90 посто тржишта у многим земљама Трећег света. За непуних десет година, од 1985. до 1994. године, они су свој удео на светском тржишту цигарета повећали са 40 на 90 посто. Не треба посебно истицати да су ти глобални брендови потиснули или увукли у своју орбиту јефтине локалне брендове и државне дуванске монополе.

Склер даље детаљно образлаже на који начин глобализујуће бирократе, политичари и професионалци имају директне и индиректне интересе у продаји дуванских производа и како ту индустрију, најчешће прикривено, подржава армија лобиста и публициста широм света. На крају закључује да је дуванска индустрија глобално организована, да та организација показује њену повезаност са ТКК и да, упркос разним ограничењима, она данас зарађује више а не мање новца него претходних деценија (Sklair, 1998).

С обзиром да је, према теорији, ТКК доминантан актер у политичкој сфери, било је логично да Склер посебну пажњу посвети и начину на који та класа остварује своју политичку функцију. Управо тој теми је посвећен текст *Транснационална књижевност и политичка класа и глобална политика: деконструкција државе ...* (Sklair, 2002).

центри су после куће и предузећа најпосећенији јавни простори у којима се проводи све више слободног времена. Они нису само места за кујовину, већ преузимају и образовне, културне, забавне и функције бриге о деци. Наравно, све ово се односи само на „нормалне” пошрошаче, док се на различите начине ускрађује маргиналима.

¹¹ Филип Морис, БАТ, Американ тобако, Јапан тобако, Ротманс интернационал и још пар мањих које се налазе на листи Фортуне 500.

Економска глобализација која је узела маха током осамдесетих, а посебно почетком деведесетих година прошлог века, наишла је на отпор одоздо. Протести против ТНК и глобалних организација као што су ММФ и СТО обележили су другу половину деведесетих година. Таква ситуација је тражила политички одговор. Склера је у основи интересовало какве облике је имала политичка акција ТКК и на који начин је то утицало на демократију.

Он полази од увида да се у већини земаља опажа све мања разлика између партија левице и деснице,

„јер ниједна политичка партија која озбиљно оспорава капиталистичку глобализацију нема велике шансе да буде изабрана, а ако и буде изабрана, велике су шансе да ће бити срушена ако озбиљно зајрети моћи и интересима глобалног капитала” (Sklaир, 2002).

Већ и та чињеница сведочи да нема много смисла држати у фокусу националну политику, већ да се мора сагледати глобални политички систем у целини.

Поглед уназад сведочи да су велике корпорације стално биле у одређеном односу са државом, која је неретко и војно подржавала велики бизнис. Данас, међутим, велике корпорације користе суптилнија политичка средства за постизање својих економских интереса. Пример који Склер наводи је *Европски окрући сито индустријалаца* (ЕОСИ) који чине неколико десетина највећих европских ТНК, односно њихови оснивачи и извршни директори. Деловање ЕОСИ је било директно одговорно за промене инфраструктурних планова ЕУ. Без расправа у Европском парламенту или у националним владама, Европска комисија је донела битне одлуке у користи великих транспортних корпорација тако што је тежиште превоза терета са железничког пребачено на камионски транспорт, упркос очигледним еколошким и енергетским последицама о којима се, иначе, много говори.

Други пример којим илуструје исту тезу је понашање агенције за трговину храном, коју су још 1963. године основале УН. Задатак те агенције је био да се успоставе стандарди у тој области и тиме олакша трговина. Међутим, током година, чланство у комисијама те агенције је, поред представника националних влада, проширено са још 660 представника прехрамбене индустрије и само 26 представника невладиних организација. Само компанија Нестле, на пример, у дванаест комисија те агенције има 38 својих представника. Тако су на разним састанцима, посвећеним темама као што су адитиви, пестициди и други загађивачи у храни, већину чинили представници компанија.

На основу ових и сличних примера Склер закључује да су

„интереси глобалног капитала генерално боље зашћуљени јер ТКК има ресурсе и комерцијалну моћивацију да осигура да њихови интереси буду максимално зашћуљени” (Sklaир, 2002).

У најкраћем, Склер сматра да ТКК представља интересно повезану друштвену групу која профит остварује пословањем на транснационалном нивоу. Да би обезбедила те интересе, она повезује различите фракције чији је главни политички задатак да обезбеде глобалну хегемонију. То чини планским развијањем идеологије потрошачког друштва у чијем је средишту обећање потрошачког раја. Мада баштини марксистичке идеје, Склер напушта основну марксистичку идеју да се класа базира на основу односа

према средствима за производњу. Зато је и могуће да њу чини конгломерат различитих фракција које немају исти однос према средствима за производњу, а да истовремено не укључује локалне капиталисте ако нису укључени у транснационалне мреже¹².

2. Виљем Робинсон

За разлику од Склера чији радови су у одређеној мери инспирисани Марксом, Робинсонова теорија глобалног капитализма¹³ је у потпуности марксистички, односно неомарксистички конструирана.

Робинсон полази од тврдње да је транснационална капиталистичка класа (ТКК) глобална владајућа класа јер контролише кључне полуге транснационалног државног апарата који се ствара пред нашим очима. ТКК је у центру новог хегемонистичког блока кога чине разне политичке и економске снаге. Овај историјски блок састављен је од транснационалних корпорација, финансијских институција, елита које управљају привредним планирањем, технократских елита, медијских конгломерата, политичких странка и државних менаџера.

Класа се у овој теорији одређује као група људи која дели заједнички однос према процесу производње и репродукције друштвеног живота. Класа се ствара у процесу борбе за моћ са супротстављеном класом, али је и у оквиру ње могуће уочити фракцијске интересе и борбе. ТКК је у том смислу сегмент светске буржоазије која представља транснационални капитал. Некадашњи савез националних буржоазија трансформисао се, крајем прошлог и почетком овог века, у транснационалну буржоазију која је постала доминантна и хегемона фракција читаве класе. Специфичност ТКК је што је

„укључена у глобализовану производњу и управља глобализованим циклусима акумулације који јој дају објективно класно постојање и историјски идентитет у глобалном систему који надилази све локалне теорије и државе”
(Robinson & Harris, 2000).

За разлику од глобалног пролетаријата који још увек чини класу по себи, ТКК је класно свесна своје транснационалности и плански спроводи процес капиталистичке глобализације. Он истиче да капиталисти нису транснационални само зато што капитализам прекрива читав свет, већ првенствено зато што се стапају као глобална буржоазија кроз корпоративна спајања, токове новца и банкарске интересе. Емпиријски докази о успону ТКК укључују ширење ТНК, пораст директних страних инвестиција (ДСИ), спајања корпорација и стратешка савезништва, прожимање капитала кроз разне секторе и међусобно повезане управе.

Транснационалну мрежу ТКК чини неколико хиљада (6-7 хиљада) појединаца. Мада чине свега 0,0001 посто светске популације, они контролишу богатство вредно преко 100 трилиона долара (Robinson, 2017). Међутим, унутрашњи круг односно

¹² Мада Склер о томе не говори, по аналогији са класичном марксистичком теоријом могло би се рећи да локални капиталисти чине ситну буржоазију која је осуђена на пролетеризацију. Утолико има оправдања Склерова теза да су они противници ТКК.

¹³ Робинсонова теорија глобалног капитализма развијена је у неколико књига и чланака. Најважнији радови су дати у списку литературе.

они који доносе кључне одлуке су знатно мање бројни. Због различитих преклапања капитала, истраживачи су израчунали да финансијско језгро ТКК чини око 160 појединаца из десет најутицајнијих светских корпорација за управљање имовином.¹⁴

Па ипак, упркос својој кохерентности, Робинсон истиче да ТКК није потпуно хомогена група. У текстовима с почетка двадесет првог века он указује на разлике које постоје између различитих фракција буржоазије.¹⁵

ТКК настаје седамдесетих година прошлог века, али је током наредних пар деценија успела да освоји „командне висове” креирања државне политике у већини земаља. Управо захваљујући ТКК дошло је до процеса који су обележили неолибералну глобализацију. Насупрот њој налази се фракција чији интереси леже у националној акумулацији и која се ослања на протекционистичке механизме.

Осим ове, постоји и друга, од раније позната, линија поделе у оквиру буржоазије, која се односи на секторе у којима се одвија акумулација. Робинсон је у почетку истицао да је финансијски капитал хегемона фракција (Robinson & Harris, 2000), али у новијим радовима, осим финансијског, истиче да је и производни сектор кључан за стварање глобалног капитализма (Robinson, 2017).

Глобални капитализам, по његовом мишљењу, карактеришу успон транснационалног капитала, стварање ТКК и појава транснационалне државе (ТНД). Управо је ТНД теоријска иновација којом Робинсон покушава да докаже тезу о ТКК као владајућој класи.

Он сматра да је глобализација објективан процес зато што је последица, а не узрок, капиталистичког развоја и представља само једну од етапа у вишевековној експанзији светског капитализма. Транснационализација је средство за решавање проблема с којима се сусрећу капиталисти, а то је увек и на првом месту проблем акумулације. Класна борба и успеси подређених класа на нивоу националне државе и ограничења која су на том нивоу постављена капиталу усмерила су капиталисте ка транснационализацији. Овде је вредно забележити да Робинсон класну динамику не изводи из глобализације и развоја технолошких иновација какве представљају ИКТ, већ би се могло наслутити да су глобализација и те иновације императив за одржање постојећих класних односа.

Овде је, такође, важно истаћи да Робинсон на другачији начин схвата залагања за светску владу од аутора који су међу првима промовисали ту идеју. Док су Хелд и Гиденс, на пример, сматрали да глобална влада може бити средство за обуздавање разобрученог капитализма, Робинсон сматра да капитализам никада није могао да функционише без државе и да сада само тражи начин како да себи створи државу по мери транснационалног начина акумулације. „ТКК је артикулисала економске интересе с ипоитичким циљевима у сировођењу глобалистичкој пројекцији индустријске

¹⁴ Као одговор скептицима према његовој теорији, Робинсон подупире велики број емпиријских доказа о спону ТКК за коју је изворно национално порекло капитала изгубило на значају, а национално утемељене компаније морају се све више повезивати са транснационалним капиталом ако желе да опстану у било ком облику (Robinson, 2017).

¹⁵ Робинсон овде подсећа на Марксов и Енгелсов став да „одвојени појединци чине класу само утолико што морају водити заједничку борбу против друге класе; иначе су у непријатељским односима једни према другима као конкуренти” (према Robinson & Harris, 2000).

економије и друштва” (Robinson & Harris, 2000). Управљачка елита на врху глобалне владајуће класе контролише политичке процесе тако што ствара скуп транснационалних институција. Те институције су почетни елементи транснационалног државног апарата.

„Овај ТНД апарат је мрежа у настајању која се састоји од трансформисаних и извана индустријских националних држава, заједно са наднационалним економским и политичким форумима; још није добила никакав централизован институционални облик. Економски форуми укључују ММФ, СБ, СТО, регионалне банке и тако даље. Политички форуми укључују, између осталих, Г7 и недавно формирану Г22, као и систем УН, ОЕЦД, ЕУ, ОЕБС и тако даље” (Robinson, 2000).

ТКК је, наставља он, директно инструментализовала овај ТНД апарат остварујући облик транснационалне државне моћи кроз вишеслојну конфигурацију ТНД, кроз коју се ствара нови глобални капиталистички хегемонистички блок.

У средишту тог новог хегемонистичког блока, кога Робинсон назива „глобалистичким блоком”, налази се ТКК¹⁶. Тај блок је лабаво конструисан, а нужан услов за његов опстанак је надвладавање уских интереса појединих група, што се постиже универзалном друштвеном визијом, односно идеологијом¹⁷.

¹⁶ Њу, као што је раније речено, чине „власници и топ менаџери ТНК и други капиталисти широм света који управљају транснационалним капиталом. Блок такође укључује кадрове, бирократске менаџере и стручњаке који управљају ТНД, попут ММФ, СБ и СТО, државама Севера и Југа и другим транснационалним форумима, а чланство у хегемонистичком блоку такође укључује политичаре и харизматичне фигуре, заједно с одабраним органским интелектуалцима, који дају идеолошки легитимитет и техничка решења. Испод те транснационалне елите налази се мали и све мањи слој средње класе који има врло мало стварне моћи, али који умирен масовном потрошњом – чини крхки тампон између транснационалне елите и сиромашне већине света. На тај начин ово говори о историјском блоку у Грамшијевом смислу, као владајућој коалицији и друштвеној бази у којој једна група (ТКК) врши вођство и намеће свој пројекат кроз пристанак оних који су увучени у блок (Robinson & Harris, 2000).

¹⁷ Значајан део разматрања Робинсон посвећује управо идеолошким поделама у оквиру владајућег блока. Укратко он сматра да у глобалистичком блоку постоје три главне групе које назива: конзервативци слободног тржишта, неолиберални структуралисти и неолиберални регулатори. Мада у политичкој арени делују као међусобно супротстављене, све три фракције су глобалистичке у смислу да су њихови пројекти повезани са глобалним капитализмом. Све три говоре у име ТКК, а не у име националних држава, и све три су неолибералне јер ниједна не доводи у питање битне премисе либерализације и слободе транснационалног капитала. Разлика је у томе што се конзервативци слободног тржишта позивају на потпуни лесе-фер и Вашингтонски консензус. Неолиберални структуралисти желе глобалну надградњу која би могла пружити стабилност нестабилном финансијском систему, а неолиберални регулатори траже шири регулатори апарат који би могао стабилизovati систем и ублажити нека од најважнијих друштвених противречности глобалног капитализма у циљу осигурања политичке стабилности система. Међутим, ниједна од ових фракција се не залаже за државну контролу над транснационалним капиталом. Конзервативце представљају Реган и Тачер, структуралисте Клинтон и Буш млађи, а реформисте политичари трећег пута као Блер, Шредер и други политичари широм света. У идеолошком погледу ту је свакако кључна фигура Сорос који, мада шпекулант, сматра да главни непријатељ отвореног друштва није више комунистичка, већ капиталистичка претња.

Одређена неразумевања, посебно она у вези са улогом државе, утицала су да Робинсон додатно појача своју позицију. У својеврсној дебати са Амином и другим теоретичарима (Amin, 2011; Panitch, 1994) који апострофирају националну државу као кључног актера без кога наводно нема капитализма¹⁸, Робинсон одговара да сви они реификују државу не схватајући да је она само једна историјска фаза у развоју капитализма, а не његов иманентни део. Логика капитализма, тврди он, не подразумева нужно националну државу, мада се не може спорити да је држава у једној фази играла важну улогу у историјском току капитализма. Класичне теорије империјализма, у том смислу, нису биле погрешне, али су Лењин и Роза Луксембург имали у виду специфичне историјске услове који су тада владали. Данас пак логика капитала намеће транснационално организовање, које уместо мултинационалних корпорација – које су биле везане за националне државе – у први план истиче транснационалне корпорације.¹⁹ Оне траже нове начине за превазилажење оквира које им намеће национална држава и отуда потреба за стварањем ТНД. Транснационална држава је, дакле, производ ТКК, а не начин да се она обузда.

С друге стране, националне државе, чак и оне највеће попут САД, нису по његовом мишљењу историјски актери. Актери могу бити једино друштвене класе и групе које користе државе и државне ресурсе као инструменте у својој историјској мисији. Државе, укратко, нису институције са властитим животом независним од историјских променљивих констелација друштвених снага које државу и друге институције користе за реализацију својих мисија.

Робинсонов опус је много шири, али за разумевање концепта ТКК овај приказ је довољан, да се уочи да је у фокусу његове пажње глобални капитализам, док ТКК представља само један, мада изузетно важан сегмент. Док код Склера појава ТКК представља на изванредан начин последицу прекида са досадашњим развојем капитализма, Робинсон ову класу види као логичан производ наставка капиталистичког развоја.

ТКК У ПРЕВЕДЕНИМ УЏБЕНИЦИМА СОЦИОЛОГИЈЕ

Као што је наговештено у уводу овога текста, помињање транснационалне капиталистичке класе у уџбеницима социологије више је инцидент него правило. Примера ради, међу пет универзитетских уџбеника социологије који су преведени на наш језик²⁰, само се у обимном Хараламбосовом уџбенику овај појам опширније представља и то у склопу два поглавља. У поглављу о друштвеној стратификацији, у

¹⁸ Самир Амин на једном месту каже: „Капиталистичка друштва су национална друштва и у томе сам врло упоран” (Amin, 2011).

¹⁹ Разлику између мултинационалних и транснационалних корпорација упечатљиво је исказао један од директора Жилет корпорације речима: „Док мултинационална компанија послује у различитим земљама, глобална компанија гледа на свет као на једну државу” (према Robinson, 2017).

²⁰ Тарнер (Turner), Гиденс (Giddens), Александер (Alexander), Хараламбос (Haralambos) и Ритцер (Ritzer).

делу у коме се говори о „горњој класи”, један пододељак носи наслов – *Лезли Склер: глобални систем и транснационална кайиџалистичка класа*. У поглављу које се односи на моћ, политику и државу, у делу који говори о глобализацији и транснационалним корпорацијама, један пододељак носи назив *Лезли Склер: социологија глобалног система*. У оба случаја, дакле, појам транснационална капиталистичка класа се везује за име Лезлија Склера, док се Виљем Робинсон, чији је опус о овој теми подједнако обиман, не помиње. Треба истаћи да су основне Склерове идеје коректно презентоване, тако да студенти могу стећи увид у обресе теорије глобалног система. Проблем представља евалуација, односно критички осврт из кога се стиче утисак да Склер не придаје адекватну пажњу глобалном финансијском сектору, односно да је фокусиран првенствено на производни сектор, што се чини не само недовољно утемељеном, већ и суштински небитном замерком. За разлику од ње, друга примедба, према којој Склер недовољно указује на разлике које постоје између различитих фракција ТКК, је на месту (Haralambos et al., 2002). Интересантно је, међутим, да Робинсон темељно говори управо о ова два аспекта, али то није било довољно да заслужи место у Хараламбосовом уџбенику.

Склерова теорија је нашла место и у уџбенику Џорџа Рицера – *Савремена социолошка теорија и њени класични корени* (Ritzer, 2012). У глави који носи назив Теорије глобализације, односно делу Главни социјални теоретичари о глобализацији, Склеру је посвећен пододељак *Транснационални кайиџализам у оквиру економских теорија о глобализацији*. Рицер се овде бави не само Склеровим схватањем капиталистичке глобализације, него и Склеровим погледом на алтернативе капиталистичкој глобализацији, о чему у нашем тексту није било речи²¹. На основу датог осврта могу се уочити основни елементи Склерове теорије, али чини се да није у довољној мери апострофирано оно што је чини револуционарном и што је разликује од других, у то време, доминантних теорија о глобализацији, а то је идеја о транснационалним праксама и ТКК као кључном актеру глобализације.

С друге стране, у осталим уџбеницима се не помињу ни аутори ни појмови о којима је овде било речи. Занимљиво је да се у индексу појмова који прати Александеров уџбеник, под одредницама са префиксом „транс” могу наћи појмови: трансродне особе, трансродни покрет, транссексуалци, трансвестити, трансформација брака, али транснационална класа или транснационалне корпорације се не појављују. Штавише, када говори о економским аспектима глобализације он користи појам мултинационалне корпорације, што сведочи да изостанак наших аутора, као и концепта транснационалности, није случајност. Александер појму глобализација, укупно посматрано, даје веома мало пажње, тек непуну страну у истоименом пододељку у оквиру приче о друштвеним променама. За разлику од већине других уџбеника, глобализацији није посвећено посебно поглавље, већ се спорадично помиње на неколико места. Најближе транснационалним активностима у овом уџбенику су назнаке о настанку глобалног грађанског друштва и глобалног управљања, односно глобалних политичких активности као последице „глобалних

²¹ Склеров интерес за такозвану социјалистичку глобализацију посебно је изражен у његовој књизи *Глобализација: Кайиџализам и његове алтернативе* (Sklair, 2002).

еколошких промена, све интегрисаније глобалне привреде и других глобалних трендова” (Alexander, 2020, str. 560).

Слично би се могло рећи и за Александерово интересовање за класе. Питање класа је сведено на елементарни осврт на Марксове и Веберове концепте. Већи део поглавља које носи назив *Друштвене класе и неједнакости* посвећен је појмовима друштвена покретљивост, поткласа, елита, а о самим класама и класним поделама у савременом друштву нема много речи.

Када је реч о неједнакостима, посебно глобалним, акценат је стављен на неједнакости између земаља. Укратко, концепти класе и неједнакости стављени су у контекст културне конструкције идентитета и нису везани за економску структуру друштва. С тим у вези, Александер предвиђа:

„Структуре неједнакости ће несумњиво постојати и у будућности, можда ће чак настати и да се шире, нарочито на глобалном нивоу између бојатих и сиромашних земаља. Међутим, као последица глобализације, масовног ширења културних производа и све веће разноврсности животињских стилова пошрошача, постоји вероватноћа да ће створити класне поделе имају све мањи значај као основ заједничке културе и групе солидарности” (Alexander, 2020, str. 322).

Мада не помиње Пакулског, основне идеје везане за ову тему су блиске теорији о такозваној „смрти класе”²², па отуда не изненађује да појам транснационална класа није могао да нађе место у овако конципираном уџбенику.

У Тарнеровом уџбенику *Социологија*, појмовима класна стратификација и глобализација посвећено је по једно поглавље, али се ни у том контексту не спомињу ни појмови ни аутори који су у фокусу нашег интересовања (Turner, 2009).

Ипак, најинтересантније је што ни у Гиденсовом уџбенику *Социологија* нема говора ни о појму транснационална класа ни о ауторима који га афирмишу²³. То је занимљиво не само због тога што Гиденс користи појам транснационална класа на начин који је близак Склеру и Робинсону и што је међу првима најавио крај епохе проучавања међународних односа и прелазак на проучавање глобализације (Giddens, 1991), већ то што би се за њега могло рећи да представља једног из плејаде такозваних органских интелектуалца, које обојица наших аутора сврставају у једну од фракција ТКК²⁴.

Уосталом, о Гиденсовом ставу према потреби за глобалним управљањем најбоље сведоче његове речи из уџбеника *Социологија*:

„постојеће политичке структуре и модели постојају нејрикладни за свејун ризика [...] многи сматрају да су најважнији нови облици глобалног управљања који

²² Више о овом концепту видети, између осталог, Vuletić & Stanojević (2013).

²³ Овај увид се односи како на треће издање уџбеника који се код нас користи (Giddens, 2006), тако и на последње – девето издање (Giddens, 2021).

²⁴ Треба се, наиме, подсетити да је управо Гиденс био саветник британског премијера Тонија Блера, који је у Робинсоновим радовима означен као носилац такозване реформске фракције у оквиру ТКК. Гиденс је, у том контексту, био не само активан промотер, већ и стваралац концепта „трећег пута” који је Лабуристичку партију В. Британије усмерио у правцу прихватања и нормализације неолибералног заокрета, а Блера истакао као једног од водећих управљача процесом капиталистичке глобализације.

ће се дависти глобалним ишћањима на глобалан начин [...] Већ су ирегузети извесни кораци у ирави сиварања глобалне демократске сируктуре (Giddens, 2006, 80).

Управо због ове блискости концепта транснационалног управљања која се може уочити код Гиденса и Склера, могло се очекивати да ће концепту ТКК бити посвећена бар елементарна пажња. Но, с обзиром да је она изостала, остаје отворено питање да ли је игнорисање тог појма плод непризнавања постојања такве појаве или свестан покушај да се њеним игнорисањем она прикрије, о чему, као што смо видели, пише и Склер указујући на различите функције ТКК.

Субверзивност социологије не произилази толико из њене критичке перспективе, односно критике онога што је видљиво, него из способности да открије оно што постоји испод голим оком видљиве појавности. Чини се да постојање ТКК управо представља један од феномена који голим оком није могуће сагледати ако се не стави у одређени теоријски контекст. Сада остаје да испитамо да ли тај теоријски контекст уопште заслужује пажњу.

ДИСКУСИЈА

Основно питање од кога смо пошли у овом тексту је зашто појам „транснационална капиталистичка класа” и теорије у чијем је он средишту нису стекли ширу популарност, односно нису постали стандардни део социолошке уџбеничке литературе.

Најопштији разлози о којима се може дискутовати везани су за проблеме који произилазе из самих теорија, затим за проблеме са којима се суочава социологија као дисциплина и, најзад, за проблеме који су повезани са ваннаучним разлозима.

Теорије о којима је овде реч, у најкраћем, тврде да се током последњих пола века може пратити настанак и јачање ТКК. Та, унутар себе, на различите начине диференцирана класа усмерава главне историјске токове руковођена својим интересом који се огледа, пре свега, у максимизацији профита. У том смислу може се тврдити да је реч о марксистичким теоријама. Марксистичка теорија, на свом парадигматском нивоу, да подсетимо, тврди да се друштвене структуре, укључујући класну и институционалну структуру, мењају од момента када постану сметња за развој производних снага, пре свега технологије и организације производње и да тада класе предвођене авангардом руше постојеће односе. Другим речима, појава ТНК је одговор на немогућност да се у датим институционалним оквирима – у којима доминира национална држава – реализује процес репродукције капиталистичког система. Промене које се дешавају у сфери информационо-комуникативних технологија отварају простор за нови транснационални оквир у коме кључног актера представља ТКК²⁵.

Ако се са овог парадигматског спустимо на емпиријски ниво на коме теорија глобалног система и теорија глобалног капитализма функционишу, онда се можемо

²⁵ Сасвим је друго питање да ли су и у којој мери ове технолошке промене подстакнуте императивом одржања капиталистичког система, односно тешкоћама да капиталистичка класа одржи потребан ниво профитне стопе.

запитати да ли оне задовољавају критеријуме који се од теорија очекују. Вјекослав Афрић сматра да су три основна принципа на којима се емпиријске теорије базирају: универзалност, оповргљивост и каузалност (оп. Афрић, 1989, стр. 130).

Прихватајући Африћеве строге пропозиције, кратко ћемо се осврнути на уклопљеност ових теорија у сваку од њих. Пре свега, универзалност, односно општеважећа правилност ових теорија проистиче из њиховог марксистичког парадигматског оквира. Важније од тога је да обе изражавају и почивају на универзално важећој тврдњи да је обезбеђивање профита основна матрица према којој се влада капиталистичка класа.

Оповргљивост, на сада већ општепознат начин, како је тај принцип дефинисао Карл Попер, подразумева да се вредност теорије не огледа у доказивању њене „истинитости”, већ у проналажењу аргумената и доказа да она не важи. То, другим речима, значи да теорија мора да буде формулисана на такав начин да је могуће да буде оповргнута. Управо пример дуванске индустрије, о коме пише Склер, представљао је аргумент на коме је било могуће испитати способност његове теорије да издржи критику којим би могла бити оповргнута и одбачена. Заправо, осим различитих критичких примедби које се тичу конзистентности – о којима ће ниже бити више речи – до сада није понуђен ниједан аргумент који би оповргао ове теорије.

Што се каузалности тиче, макар се под њом подразумевала и вероватноћа да ће се нешто догодити ако се испуне одређени услови, могли бисмо се сложити са Коеном да је „главни недостатак многих социолошких теорија [...] да се оне развијају иако да добијајући на ошћности субјекта добијају на ошћности, али јуде на специфичности предикта” (према Афрић, 1989, стр. 131). Ово би се у значајној мери могло рећи и за наше теорије, али с обзиром да у том погледу нису усамљене, чини се да недовољна испуњеност овог критеријума није разлог њихове недовољне присутности у уџбеничкој литератури²⁶.

Као што је речено, овим теоријама се могу упутити различите примедбе. Робинсон, на пример, сматра да је Склерова теорија у значајној мери еклектичка, као и да у њој није јасно одређено место и улога државе (Robinson, 2000). Већ смо указали на Харалдбосову евалуацију, у којој доминира примедба да Склер није довољно пажње посветио финансијској фракцији ТКК. Томе бисмо могли додати да, мада битне назнаке постоје, ни код једног ни код другог није у развијеној форми одређен однос према контраклази. У том смислу није довољно развијен ни однос између националне буржоазије и ТКК. Укратко, утисак је да аутори истичући оригиналност новог концепта нису довољно пажње посветили његовом повезивању са постојећим фондом социолошког знања, а можда заправо то нису ни хтели.

Међутим, упркос овим и сличним примедбама, нема сумње да су обе теорије у методолошком погледу довољно развијене, па то не може бити разлог за њихову недовољну присутност у социолошкој „мејнстрим” литератури.

Новост коју ове теорије доносе и по чему се суштински разликују од већине социолошких теорија је то што инсистирају на померању оквира анализе са националног на трансационални ниво. Заправо, мада ово нису прве теорије које указују

²⁶ Циљ овога рада није методолошка верификација ових теорија, па се тиме више нећемо бавити. О осталим критеријумима и аспектима овог питања погледати Афрић (1989).

на значај прекограничног повезивања капитала и капиталиста²⁷, Робинсон истиче да су ово биле прве теорије које су

„раскинуле с конвенционалним марксистичким анализама класа и националној кайиџализма, као и с њисџијом свеџској сисџема који је увео Имануел Волерсџин, а које су као џолазиџије имале концепџију кайиџализма орџанизованој кроз националне економије и националне кайиџалистичке класе које међусобно делују у међународном сисџему држава” (Robinson & Sprague 2018).

Склер је јасно указао на разлику између такозваних државоцентричних и теорија глобализације, истичући да

„већина савремених џроблема не може биџи адекватно анализирана на нивоу националних држава, односно у оквирима џојединачних земаља и џијових међународних односа, већ их је, умесџо џоџа, џојредно сапледати у оквирима глобалних џроцеса” (Sklair, у: Vuletić, 2003).

Но, упркос томе, и даље постоји снажна везаност социологије за националне државе. Склер, позивајући се на Јарлеја, сматра да су два разлога кључна. Први се тиче чињенице да се социолошке анализе базирају на подацима који се прикупљају на нивоу држава²⁸, а друга да постоје велике разлике између држава по џијовом значају²⁹.

Укратко, неспремност већине социолога да анализи друштвених проблема приступи из глобалне перспективе има везе, с једне стране, са инерцијом, а са друге стране са доступношћу, односно „националним” дизајном већине података.

Међутим, ту је реч о „техничким” проблемима. Чини се да много озбиљнији проблем представља то што последњих тридесетак година долази до померања тежишта истраживања са макро на микро ниво (Antonić, 2022). Други важан чинилац представља губитак интересовања социолога за класну анализу. Теорија о такозваној „смрти класа” дала је само теоријско образложење за померање ка постмодерним темама које се тичу идентитета³⁰. Примера ради, ако се погледа структура Александровог уџбеника социологије, у коме нема ни речи о транснационалним процесима, приметитиће се доминација тема које се односе на идентитетска питања. Слично би се могло рећи и за веома утицајни Гиденсов уџбеник. На крају треба имати у виду и забелешку Слободана Антонића о постојању две предрасуде у погледу анализе класа. Мада се односе на домаћу социологију, пре би се могло рећи да су део општег тренда. „Прва је да је класни приступ нешто што припада ’превазиђеном’

²⁷ Робинсон и Спрејг наводе читаву плејаду аутора који још од 1974. године говоре о међународној капиталистичкој класи чији интереси леже у светској економији као целини (Robinson & Sprague, 2018).

²⁸ Чак и када је реч о међународним истраживањима, оквир узорка представљају националне државе, а не ЕУ или свет.

²⁹ О методолошком национализму опширније у Beck (2003).

³⁰ Постоје, међутим, и гледишта према којима губитак интереса за класну анализу произилази из чињенице да је она везана за оквир националне државе. Тако Ембонг пише: „Један од проблема у класној анализи је то што је њен фокус разумљиво био везан за класе унутар националних друштава, занемарујући транснационалне димензије класних односа” (Embong, 2000).

марксизму, нешто што више приличи идеологији него науци. Друга је да је тај приступ тежак и досадан, те да има много лакших и занимљивијих тема којима социолог треба да се бави” (Antonić, 2022, str. 8).

Све у свему, могло би се рећи да су ове теорије представљале својеврсну научну револуцију која раскида са нормалном – државоцентричном социологијом, што мора оставити последице по њихов третман у уџбеницима чији је основни задатак да представе општеприхваћене позиције и стандардизују постојеће знање.

На крају, ако говоримо о ваннаучним разлозима за маргинализацију концепта ТКК, онда би оквир могао бити управо сам тај концепт. Наиме, уколико су тачне претпоставке ових теорија о хегемонији ТКК и њеној функцији да замагли токове капиталистичког развоја, што се остварује између осталог и деловањем органских интелектуалаца, онда заправо не би требало да чуди изостављање овог појма из социолошких уџбеника. Начин на који је појам представљен несумњиво је субверзиван у односу на глобални капиталистички систем и ТКК, а у Робинсоновим радовима он представља и отворено заговарање политичке борбе против ТКК.

О томе сведоче импликације ових теорија које на отворен начин износи Робинсон у предговору за књигу Питера Филипса *Дивови: глобална елиџа властии*. На једном месту Робинсон каже:

„Јасно је да опстанак човечанства више него икада зависи од радикалне реформе, ако не и од потпуног обарања система глобалног капитализма [...] Најхитније питање нашег времена је како спровести светску прераспodelу богатства и моћи враћањем ресурса сиромашној већини...” (Robinson, у Phillips, 2021, str. 14).

Овај својеврсни позив на класну борбу, као и теоријски оквир из кога исходи, директно се косе са интересима „запањујуће мале групе која има контролу над судбином човечанства”.

Склерова теоријска позиција је мање револуционарна и то је вероватно разлог због кога се приказ његове теорије чешће може наћи у уџбеницима, упркос томе што је Робинсонова позиција теоријски конзистентнија. Мада деле многе заједничке премисе и закључке, Робинсон и Склер се ипак у извесној мери разликују. Робинсон више наглашава разлике између различитих фракција ТКК. Њега, пре свега, интересује начин на који се формира транснационална политичка структура и отуда га занима настанак ТКД. Склер пак више истиче културну димензију и начин на који ТНК покушава да оствари културно-идеолошку хегемонију у систему. Док Склер потрошачку културу види као најважнију идеолошку матрицу која цементира глобални светски систем, Робинсон потрошњу не истиче у први план итд. Овде нема простора за детаљнију анализу сличности и разлика између њихових позиција, али оно што вреди забележити је да обе теорије остављају довољно широк простор за даље постулирање и анализу контракласе. Такође, мада оба аутора у радовима анализирају различита друштвена питања, остаје још много простора да се поље те анализе прошири. Чини се да је тешко разумети актуелне светске догађаје, али и промене у свакодневном животу, ако се занемари транснационални контекст и деловање ТКК.

Vladimir M. Vuletić¹
University of Belgrade, Faculty of Philosophy,
Department of Sociology
Belgrade (Serbia)

TRANSNATIONAL CAPITALIST CLASS²

(Translation *In Extenso*)

Abstract: The text analyses the question why theories with the concept of a transnational class in its centre are insufficiently recognized in sociological textbooks. It is an opportunity to present the works of two most important theoreticians with this concept in the centre of their respective theories.

Keywords: capitalism, transnational capitalist class, transnational corporations, hegemony, consumerism.

INTRODUCTORY REMARKS

Despite being present for more than three decades, the concept of transnational capitalist class has not entered everyday speech nor has it become usual in sociological literature. There are few textbooks providing something more than the basic information about it, and even when it is actually mentioned, it is done without more substantial presentation and evaluation, as well as without a clearly determined analytical function that would connect it to other concepts. There is no mention either of operationalization that would connect this concept with the empirical reality.

This text attempts to answer the question why this concept has not become a standard determinant of sociological vocabulary and why it has no further impact on the research practice. Is it due to its insufficient heuristic prolificacy, its insufficient fitting into “normal” sociology, or there are some primarily non-scientific reasons?

To answer this question, it is first necessary to present this concept in its most developed versions, and then see what its reception is in sociology textbooks and, finally,

¹ vvuletic@f.bg.ac.rs

² The realization of this research was financially supported by the Ministry of Education, Science and Technological Development of the Republic of Serbia within the financing of scientific-research work of the University of Belgrade - the Faculty of Philosophy (Agreement no. 451-03-68/2022-14/200163).

critically analyse the concept itself and the theoretical framework(s) from which it derives. In that respect, the first part of the text will focus on Leslie Sklair's attitude to the concept of TCC; the second part will speak about William I. Robinson's perception of this concept; the third part will make a short overview of the distribution of this concept and its treatment in several sociology textbooks. In the end, the posed question will be discussed.

ABOUT THE CONCEPT OF TCC

1. Leslie Sklair

The concept of transnational capitalist class (TCC) was first used by Leslie Sklair in his book *Sociology of the Global System* (Sklair, 1991), within the context of the development of his globalization theory³.

The global system theory, as he called his theory, starts from an insight that global capitalism and the global system are closely connected in such a manner that central powers of global capitalism are at the same time dominant in the global system, although these are not identical concepts.

The global system theory is based on the concept of transnational. Those are practices that “*cross state borders, but do not necessarily come from government agencies or actors*”. According to Sklair, analytically speaking, transnational practices act in three mutually connected spheres, i.e., spheres integrated in the global system – economic, political and cultural-ideological. Transnational corporations (TNC) are an institutional form of economic transnational practice; TCC is developed in the political sphere, while the cultural-ideological sphere is dominated by culture/ideology of consumption (Sklair, 2000).

It follows from this that TCC is a political actor, but, according to Sklair, its central role in the whole system also implies its role in other spheres of the global system:

*“First [...] TCC acts as a global ruling class; second, culture/ideology of consumerism guided by profit is organized by this class; third, TCC consciously works on blurring the consequences of central crises of global capitalism”*⁴ (Sklair, 2000).

Although the idea of the global system and its analytical division into sub-systems reminds of Parsons' theoretical framework, in his determination of TCC Sklair explicitly cites Marxist tradition:

“Like in the classic Marxist theory, the idea of a transnational capitalist class (TCC) conceptualizes the class in the capitalist society in terms of its attitudes towards means of

³ There have been several attempts to theorize what can be considered the global ruling class, for example, the concepts such as international bourgeoisie (more or less a basic element of the dependency theoreticians), the Atlantic ruling class introduced by Van der Pijl (1984) and the corporate wing of international managerial bourgeoisie Becker et al. (1987). A detailed review of it is presented by Robinson and Harris (2000) in the introduction to their text.

⁴ He identifies this crisis as, on one hand, ever larger economic polarization within and between countries (class popularization) and, on the other hand, as a crisis of environmental unsustainability of the global capitalist system (Sklair, 2000).

production, distribution and exchange, it resists a neo-Weberian attempt of separating the class, status and power” (Sklair, 2002).

However, in his book *Globalization: Capitalism and Its Alternatives* he stresses that TCC

“is not made of capitalists in the traditional Marxist meaning. Ownership or control over means of production are no longer an exclusive criterion for serving to capital interests, particularly not global capital interests” (Sklair, 2002)⁵.

What Sklair has in common with Marxism or, more precisely, with neo-Marxism, is his frequent citing of Gramsci’s concept of hegemony, with which the practices of TCC are inextricably connected, primarily through the above-mentioned concept of culture/ideology of consumerism.

Still, more importantly than connecting with theoretical models, it should be emphasized that he belongs to the group of authors who advocated the shifting of the analysis framework from the national to the global level⁶. In that respect, Sklair believes that

“the state is only one, although important, level of the analysis, but that the state actors are losing power in comparison to global actors in some key areas of economic, political and cultural-ideological decision-making” (Sklair, 2000).

From the above-mentioned, there is an evident broadest framework of the global system theory, in which the central place is taken by TCC. However, in the analysis of TCC itself, the central place is taken by its division into four factions. Although Sklair stresses that this division is political, there is no doubt that it is also empirically founded. The most important faction is made of individuals who own or control large transnational corporations (corporate faction); the second, or political faction is made of politicians and bureaucrats who support globalization led by TNCs; the technical faction is made of experts who help the maintenance of the global capitalist system; the fourth, or consumer faction is made of the media and trade elite.

Opposed to TCC are all those who reject capitalism as an economic system, but also those capitalists who are locally and/or nationally oriented and who reject globalization.

The transnational character of TCC originates from economic interests of the members of that class who are globally connected. Although it does not seem to be new, Sklair points out that *“today’s global corporation is not the same as a multinational corporation from the past”*. The key difference is that TCC has a global, and not local perspective regarding the majority of economic, political and cultural-ideological matters.

⁵ *“TCC is transnational in minimum five ways. Its members share global, as well as local economic interest; they try to maintain economic control in the workplace, political control in national and international politics, and cultural-ideological control in everyday life; they consider different issues from a global rather than a local perspective; those are usually people from different countries, who increasingly see themselves as citizens of the world although they were born in different places; they also share a similar life style, particularly the patterns of luxury consumption of goods and services” (Sklair, 2002, p. 99).*

⁶ Apart from Sklair, here we will also mention Immanuel Wallerstein, whose analysis was directed towards the world (capitalist) system, Ulrich Beck, who criticized “methodological nationalism”, Anthony Giddens, who turned attention to the shift of the focus from international to global relations, etc.

Members of TCC have a similar life style manifested in residential segregation, luxury consumption and spending free time in exclusive clubs and resorts worldwide. Member of the class, who see themselves as citizens of the world, are connected via business, but also via alumni networks of prestigious, mostly business universities they previously attended.

Within TCC, it is possible to distinguish “a central internal circle” that makes decisions about the entire system and connects all members of the class, regardless of the region or country in which they are located. The task of this circle is to provide the feeling of unity to different members, even when there are sectoral or geographic conflicts among them, because long-term unity of interests does not exclude periodic local conflicts both between the factions and inside them.

It has already been said that the most important part of TCC is the corporate elite, which is composed of the top managers of the largest world corporations⁷. They have power to control key segments of global economy because their corporations dominate in different business associations that establish rules regarding global production and trade, so their decisions effect both the global and the local levels at which their corporations are present, either directly or indirectly.

Globalization politicians and bureaucrats are not as wealthy as corporation owners, but they are connected with corporations in different ways and they often become their part after the expiry of their political mandates⁸. Although in their political action they sometimes use even nationalist rhetoric, they define national interests in a manner that suits transnational corporations. For example, the ultimate national interest emphasized by them is striving for increasing direct foreign investments, employment increase, market opening and increasing exchange with foreign countries, unrestricted competition etc. Apart from elected politicians, various research studies, primarily those conducted in the USA, show that corporations are especially present in the higher ranks of government bureaucracy that does not depend on elections, which is sometimes colloquially referred to as the “deep state”.

Key opponents of this faction are among locally and/or nationally oriented politicians and bureaucrats, and their mutual fights may be recognized through differences in striving for liberalization and/or protectionism, rate of exchange, subsidies to foreign investors and so on.

In this context, Sklair notes the following:

“Old Marxist arguments that workers have no nations must be turned upside down; today, globalization capitalists do not have nations and they are guided by the requirements of the global market and not by national interests [...] while the working class and the labour movement claiming to represent this class cite ‘their’ state, ‘their’ politicians and ‘their’ employers in order to protect them from destructive globalization” (Sklair, 2020).

As a special faction within TCC, Sklair distinguishes highly positioned business professionals, particularly lawyers and consultants from different fields, who, via business

⁷ The list of the largest world corporations is, apart from other sources, updated on an annual basis within the Schroeder Fortune 500 project.

⁸ Sklair also points out that, particularly in underdeveloped countries, where salaries in government-run institutions are much lower than in the corporate sector, corruption leads to unlawful enrichment, and that it is often possible to increase earnings through fees and other similar sources.

associations, think tanks and universities promote the ideas of neoliberalism and thus support interests of their class. Sklair says that carefully conceived research and public appearance of these professionals are aimed at influencing the public and national governments, especially when it is necessary to protect large business interests and projects.

Finally, the fourth faction listed is the consumer elite that, just as the corporate one, is made of corporation managers in the field of media and trade. Their key role is the promotion of consumption through media. That is the most important way in which TCC imposes its hegemony throughout the world. Sklair asserts that

“practical politics of this hegemony is everyday life, consumer society and a promise that it may become reality for most people in the world. It is definitely the most persistent image projected by television and mass media in general [...] consumerism is the most successful ideology of all time” (Sklair, 2000).

In short, the global project of capitalist consumerism would not be possible without this faction⁹.

Sklair sees the importance of consumption in the fact that class rule in the capitalist society derives from ensuring constant accumulation of the value surplus. In earlier societies, stability of social relations ensuring the system reproduction was based on the police, courts of law, army, religion and other mechanisms of social control. Today, old ideological instruments have lost their importance, while, at the same time, ruling classes are subjected to much greater criticism and reconsideration of the public than it has ever been the case before. Global capitalism brought more formal democracy, but that is exactly the reason why it was necessary to find a way of ensuring the hegemony of TCC.

However, Sklair realizes that culture/ideology of consumerism *“raises the expectations that may be fulfilled in two ways. The first is reallocation of resources, i.e., a socio-democratic ‘localization’ solution. The second is increasing the size of the cake to be allocated (a neoliberal ‘globalist’ solution to infinite growth)”* (Sklair, 2000).

The choice of the latter solution led to the deepening gap between the elite and the remainder of the society, which had an unintended consequence of increasing insecurity of TCC, particularly in non-Western countries. TCC and TNCs are not popular there, and one of the most important ideological tasks of TCC is to create the climate that makes economic growth and wellbeing equal. That is how global capitalist and consumerist hegemony is maintained. This type of hegemony is achieved by mobilizing think tanks, developing university courses, media reporting, sponsorships in culture etc. Hence Sklair concludes the following:

“...the point is that capitalist hegemony needs permanent support, care and originality in order to persist. This equally applies to capitalism globally and to capitalism in Serbia, i.e., in the national or local context” (Sklair, 2000).

This fundamental theoretical framework dominated by the idea of TCC was used by Leslie Sklair in the analysis of different issues. One of them refers to global social

⁹ In his first works dedicated to this topic, Sklair included especially popular and media prominent representatives of the jet-set in this faction (Sklair, 1991).

movements, which he approaches in an interesting manner. Namely, almost all research of social movements – either old or new, left- or right-oriented – is focused on movements against the establishment. In other words, movements have been recognized within those social groups interested in opposing the existing social system. Sklair attempts to examine the thesis that TCC, despite being the key actor directing the global system, needs to develop its own social movement that would be based on the creation of new culture. Sklair claims the following:

“Class hegemony [...] does not occur simply, through some magic. The capitalist class spends plenty of time, energy and resources to realize it and to ensure its continuance. Just as other classes and communities of different types, one of the manners in which TCC achieves its goals is through social movements” (Sklair, 1997).

When speaking about social movements for capitalism, Sklair cites the works prioritizing *elite organizations of social movements*. In the development of this thesis, he connects these organizations of social movements with his proposition about four factions of TCC, indicating that each faction actually develops its own elite organizations. Elite organizations of the corporate faction are, for instance, top business associations that connect and influence governments, global politics, social policies etc. Moreover, they are aimed at *“promoting global brands and creating tastes in an attempt to turn all cultural products and human emotions into commercial opportunities”*. For that reason, global marketing and sale have become the most important ideological tools of the system on the whole, regardless of different local modifications. The same, according to Sklair, can be said for specific political tastes such as the neoliberal agenda. The corporate elite does it by sponsoring research and influential journals, by lobbying with government officials and appointing its people of trust to important positions. These people are the ones constituting a globalizing state faction that manages external economic relations, international organizations such as the World Bank, IMF, OECD, WTO etc.

Increasing global connections of mass media and consumption is yet another way in which TCC imposes its hegemony all over the world. Thus, consumerism becomes a promise, as well as global reality for the majority of people¹⁰.

An interesting conclusion of this analysis is that the movements for capitalism are global, but resistance to these movements, in order to be efficient, can be made only where they could disturb smooth profit accumulation. Those are local niches that, in order to be successful, must find a way to globalize these local disruptions. Looking back at his own thoughts about this topic of almost a quarter of a century earlier, Sklair makes a self-critical conclusion that at the time he underestimated *“a detrimental effect of these movements and TCC on democratic processes throughout the world”* (Sklair, 2022).

The thesis about the unity of TCC and consumer culture as an ideology on which it bases its hegemony might be brought to question by finding cases that limit advertising

¹⁰ Research conducted in the USA back in the 1990s show that purchase is the second most important leisure activity, immediately after watching TV. *Shopping centres are, after people's homes and companies, the most visited public spaces in which more and more free time is spent. They are not only shopping places, but they also assume educational, cultural, entertainment and childcare functions. Of course, all of this refers only to “normal” consumers, while marginal ones are deprived of it in different ways.*

and prohibit consumption encouraged by certain factions of TCC. Sklair believes that such an example undoubtedly is tobacco industry:

“Restricting freedom of tobacco companies in advertising their products where and when they desire, and an increasingly frequent prohibition of smoking in public places in many countries [...] suggests that unity implied by the TCC concept does not exist and, thus, the concept is deficient” (Sklair, 1998).

Sklair thinks that his theory might be brought to question in case it was proved to be so. However, on the basis of the detailed analysis covering several largest corporations in this field¹¹, Sklair concludes that losses of tobacco industry incurred in the First World War were compensated by multiple gains in the Third World countries and former socialist countries. For example, foreign brands became the leading advertisers on Russian television and radio in the 1990s. Those manufacturers took up more than 90% of the market in many Third World countries. In less than ten years, from 1985 to 1994, they increased their share in the world cigarette market from 40% to 90%. It should not be particularly noted that such global brands suppressed or attracted into their own orbit some inexpensive local brands and state-owned tobacco monopolies.

Moreover, Sklair gives detailed reasoning for the manner in which globalization bureaucrats, politicians and professionals have direct and indirect interests in the sale of tobacco products and how that industry, mostly in a concealed manner, is supported by an army of lobbyists and publicists all over the world. In the end, he concludes that tobacco industry is globally organized, and that such organization demonstrates its connection with TCC and that, despite various limitations, nowadays it makes more and not less money in comparison to previous decades (Sklair, 1998).

Since, according to the theory, TCC is a dominant actor in the political sphere, it was logical for Sklair to dedicate special attention to the manner in which that class realized its political function. This topic is dealt with in the text *Transnational Capitalist Class and Global Capitalism: Deconstructing the Corporate-State Connection* (Sklair, 2002).

Economic globalization that took off during 1980s, and especially at the beginning of the 1990s, encountered resistance from below. Protests against TNC and global organizations such as IMF and WTO marked the second half of the 1990s. Such situation called for a political response. Sklair was essentially interested in the forms of political action of TCC and the manner of its effect on democracy.

He starts from an insight that in most countries there is a decreasing difference between left-oriented and right-oriented parties

“because no political party that seriously disputes capitalist globalization has great chances to be elected, and even if it is elected, there are great chances that it will be overthrown in case it seriously threatens the power and interests of global capital” (Sklair, 2002).

That fact alone bears witness that there is not much sense in keeping national politics in the focus, but that it is necessary to consider the global political system on the whole.

¹¹ Philip Morris, BAT, American Tobacco, Japan Tobacco, Rothmans International and several smaller ones are in the Fortuna 500 list.

In retrospect, it can be seen that large corporations have always been in a certain relationship with the state, which has often provided military support to large business. Today, however, large corporations use more subtle political means for achieving their economic interests. The example listed by Sklair is the *European Round Table of Industrials* (ERT) that consists of several dozens of Europe's largest TNCs, i.e., their founders and executive managers. The action of ERT was directly responsible for the changes in infrastructural plans. Without debates in the European Parliament or national governments, the European Commission made important decisions to the benefit of large transportation corporations, thus shifting the focus from railway freight transportation to truck transportation, despite evident environmental and energetic consequences that are otherwise the subject of many debates.

Another example illustrating the same thesis is the behaviour of the Food Trade Agency that was established by the UN back in 1963. The task of that Agency was to set the standards in that field and thus facilitate trade. However, with the passage of time, the membership in the Agency's commissions, besides the representatives of the national governments, also included 660 representatives of food industry and only 26 representatives of non-governmental organizations. Only the company Nestle, for example, has 38 representatives in twelve commissions of this Agency. Therefore, at various meetings dedicated to the topics such as additives, pesticides and other pollutants in food, the majority consisted of the representatives of the companies.

Based on these and similar examples, Sklair concludes that

“global capital interests are generally better represented because TCC has resources and commercial motivation to ensure that their interests are maximally represented” (Sklair, 2002).

In short, Sklair thinks that TCC is an interest-connected social group that realizes its profit at the transnational level. To fulfil those interests, it connects different factions whose main political task is to ensure global hegemony. It is done by planned development of the consumer society ideology centred on the promise of consumer heaven. Although inheriting some Marxist ideas, Sklair abandons the basic Marxist idea of the class being based on its relationship towards means of production. That is why the class is possibly made by a conglomerate of different factions that do not have the same relationship towards means of production, while at the same time it does not include local capitalists unless they are included in transnational networks¹².

2. William I. Robinson

Unlike Sklair, whose works are to a certain extent inspired by Marx, Robinson's theory of global capitalism¹³ is a completely Marxist, i.e., neo-Marxist construct.

Robinson starts from a claim that transnational capitalist class (TCC) is a global ruling class because it controls key levers of the transnational state apparatus that is created before

¹² Although Sklair does not speak about it, by analogy with classic Marxist theory it may be said that local capitalists make up small bourgeoisie that is condemned to proletarianization. This further justifies Sklair's thesis that they are opponents of TCC.

¹³ Robinson's theory of global capitalism was developed in several books and articles. The most important works are listed in the references below.

our eyes. TCC is in the centre of the new hegemonic block made of different political and economic powers. This historical bloc is composed of transnational corporations, financial institutions, elites that manage economic planning, technocratic elites, media conglomerates, political parties and government managers.

In this theory, a class is determined as a group of people who share a mutual attitude towards the process of production and reproduction of social life. A class is created in the process of struggle for power with a rival class, but, within it, factional interests and conflicts can also be observed. In those terms, TCC is a segment of world bourgeoisie that represents transnational capital. The former alliance of national bourgeoisies was transformed, at the end of the 20th century and the beginning of the 21st century, into transnational bourgeoisie that became a dominant and hegemonic faction of the entire class. A specific feature of TCC is that it is

“included in globalized production and manages globalized cycles of accumulation giving it an objective class existence and spatial-political identity in the global system that goes beyond all local territories and states” (Robinson & Harris, 2000).

Unlike global proletariat that still makes a class in itself, TCC is aware of its transnationality in class terms and it implements the process of capitalist globalization in a planned way. He stresses that capitalists are not transnational only because capitalism covers the whole world, but primarily because they merge as global bourgeoisie through corporate mergers, money flows and banking interests. The empirical evidence about the rise of TCC includes the expansion of TNCs, increase in direct foreign investments (DFI), corporation mergers and strategic alliances, permeation of capital through different sectors and mutually connected administrations.

A transnational network of TCC is made of several thousand (6 or 7 thousand) individuals. Although they account for only 0.0001% of the world population, they control wealth worth over \$100 trillion (Robinson, 2017). However, the inner circle, involving those who make key decisions, is much smaller. Due to different overlapping of capital, researchers have calculated that the financial core of TCC is composed of about 160 individuals from ten most influential property management corporations in the world.¹⁴

Nevertheless, despite his coherence, Robinson emphasizes that TCC is not a completely homogeneous group. In texts from the beginning of the 21st century, he points to the differences existing between different factions of bourgeoisie.¹⁵

TCC emerged in the 1970s, but in the next few decades it managed to occupy the “commanding heights” in creating the state politics in the majority of countries. It is owing to TCC that it came to the processes marking neoliberal globalization. In contrast, there is a faction whose interests lie in national accumulation and that relies on protectionist mechanism.

¹⁴ Replying to the sceptics in relation to his theory, Robinson supports a large amount of empirical evidence about the rise of TCC for which the initial national origin of capital has lost its importance, while nationally founded companies must connect on a larger scale with transnational capital if they want to persist in any form (Robinson, 2017).

¹⁵ Here Robinson reminds of the position of Marx and Engels that “separate individuals make up a class only because they must lead a joint struggle against other class, otherwise they have hostile relations with each other as competitors” (according to Robinson & Harris, 2000)

Besides this one, there is another, previously known line of division within bourgeoisie, which refers to the sectors where accumulation takes place. In the beginning, Robinson stressed that financial capital was a hegemonic faction (Robinson & Harris, 2000), but in recent works, apart from the financial sector, he also points to the production sector as the key one for creating global capitalism (Robinson, 2017).

Global capitalism, in his opinion, is characterized by the rise of transnational capital, the formation of TCC and the emergence of the transnational state (TNS). TNS is exactly the theoretical innovation by which Robinson attempts to prove the thesis about TCC as a ruling class.

He believes that globalization is an objective process because it is a consequence, and not a cause of capitalist development and constitutes only one of the stages in the centuries-long expansion of world capitalism. Transnationalization is a means of resolving problems encountered by capitalists, and that is always and, first of all, the problem of accumulation. Class struggle and successes of subordinate classes at the level of the national state and limitations placed to capital at that level directed capitalists towards Transnationalization. Here it is worth noting that Robinson does not derive class dynamics from globalization and development of technological innovation such as ICTs, but it could be guessed that globalization and such innovation are an imperative for maintaining the existing class relations.

Here it is also important to emphasize that Robinson perceives aspirations for the world government differently from the authors who were among the first to promote that idea. While Held and Giddens, for example, thought that the global government could be an instrument for restraining unbound capitalism, Robinson thinks that capitalism could never function without the state and that now it is only looking for a way to create itself a state in line with the transnational way of accumulation. “*TCC has articulated economic interests with political goals in the implementation of the globalist project of integrated economy and society*” (Robinson & Harris, 2000). The managerial elite at the top of the global ruling class controls political processes by creating a set of transnational institutions. Those institutions are starting elements of a transnational state apparatus.

“This TNS apparatus is a network in the process of emergence, which consists of transformed and externally integrated national states, together with supranational economic and political forums; it has not assumed any centralized institutional form yet. Economic forums include IMF, WB, WTO, regional banks etc. Political forms include, among others, G7 and recently formed G22, as well as the UN system, OECD, OSCE etc.” (Robinson, 2000).

He goes on to say that TCC directly instrumentalized this TNS apparatus by realizing a form of transnational state power through multi-layered configuration of the TNS, through which a new global capitalist hegemonic bloc is created.

In the centre of that new hegemonic bloc, called a “globalist bloc” by Robinson, there is TCC¹⁶. This bloc is loosely constructed, and an indispensable condition for its survival is

¹⁶ As already stated, it is made of “owners and top managers of TNCs and other capitalists throughout the world who manage transnational capital. This bloc also includes the personnel, bureaucratic managers and experts running the TNS, such as IMF, WB and WTO, the countries of the North and the South, and other transnational forums, while the membership in the hegemonic block also

overcoming narrow interests of individual groups, which is achieved by a universal social vision, i.e., ideology¹⁷.

Certain misunderstandings, particularly those regarding the role of the state, led Robinson to strengthen his position further. In a specific debate with Amin and other theoreticians (Amin, 2011; Panitch, 1994) who label the national state as the key actor without which allegedly there is no capitalism¹⁸, Robinson replies that all of them reify the state not understanding that it is only a historical stage in the development of capitalism, and not its immanent part. He claims that the logic of capitalism does not necessarily imply the national state, although it is indisputable that the stage played an important role in one stage during the historical course of capitalism. In that respect, were not wrong, classic theories of imperialism, but Lenin and Rosa Luxemburg had in mind specific historical circumstances of the time. Today, however, the logic of capital imposes transnational organization that, instead of multinational corporations – which used to be connected to the national states – puts transnational corporations to the foreground.¹⁹ They search for new ways to go beyond the frameworks imposed by the national state, and hence the need for establishing the TNS. Therefore, the transnational state is the product of TCC and not a way of restraining it.

On the other hand, national states, even the largest ones such as the USA, are not, in his opinion, historical actors. Actors may be only those social classes and groups that

includes politicians and charismatic figures, together with selected organic intellectuals, who provide legitimacy and technical solutions. Below that transnational elite there is an ever-smaller layer of middle class with very little actual power, but pacified by mass consumption – it makes a fragile tampon buffer between transnational elite and the poor majority in the world. Thus, it speaks about the historical bloc in the way Gramsci sees it, as a ruling coalition and social base in which one group (TCC) has the leadership and imposes its project through consent of those forced into the bloc (Robinson & Harris, 2000).

¹⁷ Robinson dedicates a significant segment of consideration to ideological divisions within the ruling bloc. In short, he thinks that in the globalist bloc there are three main groups called: free market conservatives, neoliberal structuralists and neoliberal regulators. Although in the political arena they act as mutually opposed, all three factions are globalist because their projects are connected with global capitalism. All three factions speak on behalf of TCC and not of national states, and all three of them are neoliberal because none questions significant premises of liberalization and freedom of transnational capital. The difference is in the fact that free market conservatives call for complete laissez-faire and the Washington Consensus. Neoliberal structuralists want global superstructure that might provide stability to the unstable financial system, while neoliberal regulators want a broader regulatory apparatus that could stabilize the system and alleviate one of the most important social contradictions of global capitalism with the aim of ensuring political stability of the system. However, none of these factions advocates government control over transnational capital. Conservatives are represented by Reagan and Thatcher, structuralists by Clinton and Bush Jr., while reformists are represented by the Third Way politicians such as Blair, Schroeder and other politicians throughout the world. In ideological terms, the key figure is definitely Soros, who, although a speculator, thinks that the main enemy of the open society is no longer a communist, but a capitalist threat.

¹⁸ In one place Samir Amin says: “Capitalist societies are national societies and I am very persistent in that respect” (Amin, 2011).

¹⁹ The difference between multinational and transnational corporations has been convincingly expressed by one of the directors of Gillette Corporation: “While a multinational company operates in different countries, a global company looks at the world as a single state” (according to Robinson, 2017).

use states and state resources as instruments in their historical mission. In short, states are not institutions with their own life, independent of historical changeable constellations of social forces that use the state and other institutions for realizing their own missions.

Robinson's oeuvre is much broader, but for understanding the concept of TCC this review is sufficient to see that global capitalism is in the focus of his attention, while TCC constitutes only one, yet extremely important segment. While in Sklair's works TCC is in certain terms a consequence of breaking off with the previous development of capitalism, Robinson sees this class as a logical product of the continued capitalist development.

TCC IN TRANSLATED SOCIOLOGY TEXTBOOKS

As it is indicated in the introduction of this text, mentioning the transnational capitalist class in sociology textbooks is an incident rather than a rule. For example, out of five university textbooks translated into Serbian²⁰, only the extensive textbook by Haralambos presents this concept in more detail within two chapters. In the chapter about social stratification, in the part speaking about "the upper class", one subchapter is entitled *Leslie Sklair: the global system and the transnational capitalist class*. In the chapter about power, politics and the state, in the part speaking about globalization and transnational corporations, one subchapter is entitled *Leslie Sklair: sociology of the global system*. Therefore, in both cases, the concept of the transnational capitalist class is related to the name of Leslie Sklair, while William Robinson does not mention it although his oeuvre on this topic is equally extensive. It should be emphasized that Sklair's main ideas are properly presented, so that students may gain insight into the patterns of the global system theory. The problem is the evaluation, or the critical review that gives an impression that Sklair fails to pay adequate attention to the global financial sector, i.e., that he is focused primarily on the production sector, which seems to be not only insufficiently founded, but also an essentially irrelevant objection. In contrast, the second objection, according to which Sklair insufficiently points to the differences existing between different factions of TCC, is perfectly acceptable (Haralambos et al., 2002). It is interesting, however, that Robinson thoroughly speaks exactly about these two aspects, but it was not enough to earn him a place in the textbook by Haralambos.

Sklair's theory has also found its place in the textbook by George Ritzer entitled *Contemporary Sociological Theory and Its Classic Roots* (Ritzer, 2012). In the chapter entitled "Globalization Theories", i.e., in the part "Main socialist theoreticians about globalization", the subchapter *Transnational capitalism within economic theories of globalization* is dedicated to Sklair. Here Ritzer deals not only with Sklair's understanding of capitalist globalization, but also Sklair's view of alternative capitalist globalization, which was not spoken about in our text²¹. Based on the given review, basic elements of Sklair's theory may be observed, but it appears that insufficient emphasis is placed on what makes it revolutionary and what

²⁰ Turner, Giddens, Alexander, Haralambos and Ritzer.

²¹ Sklair's interest in so-called socialist globalization is particularly pronounced in his book *Globalization: Capitalism and Its Alternatives* (Sklair, 2002).

distinguishes it from other dominant globalization theories of the time, and that is the idea of transnational practices and TCC as the key actor of globalization.

On the other hand, other textbooks do not mention either the authors or the concepts spoken about here. Interestingly, the index accompanying Alexander's textbook, under the items with the prefix "trans", the following concepts may be found: transgender persons, transgender movement, transsexuals, transvestites, transformation of marriage, but the transnational class or transnational corporations are not listed. In fact, when speaking about economic aspects of globalization, he uses the concept of multinational corporations, which proves that the absence of our authors, as well as of the concept of transnationality, is not accidental. Overall, Alexander pays very little attention to the concept of globalization – solely one page in the eponymous subchapter, within the topic of social change. Unlike the majority of other textbooks, globalization is not dealt with in a separate chapter, but it is sporadically mentioned in several places. In this textbook, the closest to transnational activities are indications about the creation of the global civil society and global management, i.e., global political activities as a consequence of "global ecological change, increasingly integrated global economy and other global trends" (Alexander, 2020, p. 560).

A similar thing may be said about Alexander's interest in classes. The question of classes is reduced to an elementary review of Marx's and Weber's respective concepts. A larger part of the chapter entitled *Social classes and inequality* is dedicated to the concepts of social mobility, subclass, elite, while classes and class divisions in the modern society are hardly mentioned.

As for inequalities, particularly global ones, the emphasis is placed on the inequalities between countries. In short, the concepts of the class and inequality are put into the context of cultural construction of identity and they are not related to the economic structure of the society. In that respect, Alexander projects the following:

"Structures of inequality will no doubt exist in the future as well, perhaps even continue to expand, particularly at the global level between rich and poor countries. However, as a consequence of globalization, mass expansion of cultural products and increasing diversity of consumers' lifestyles, it is likely that old class divisions will have ever-smaller significance as the basis of joint cultural and group solidarity" (Alexander, 2020, p. 322).

Although he does not mention Pakulski, the basic ideas regarding this topic are close to the Pachulia theory of the so-called "class death"²², so it is not surprising that the concept of the transnational class could not find its place in thus devised textbook.

In Turner's textbook *Sociology*, the concepts of class stratification and globalization are dedicated one chapter respectively, but in this context, neither the concepts nor the authors in the focus of our interest are mentioned (Turner, 2009).

Still, what is most interesting is that Giddens' textbook *Sociology* does not mention either the concept of the transnational class or the authors affirming it²³. It is interesting not only because Giddens uses the concept of a transnational class in a manner close to Sklair

²² For more about this concept see, *inter alia*, Vuletić & Stanojević (2013).

²³ This insight refers both to the third edition of the textbook used in our country (Giddens, 2006) and to the last, i.e., ninth edition (Giddens, 2021).

and Robinson, and because he was among the first to announce the end of the epoch of studying international relations and the transition towards studying globalization (Giddens, 1991), but also because he may be said to be one of the so-called organic intellectuals who are classified in one of the factions of TCC by both authors here²⁴.

In any case, Giddens' position about the need for global management is best supported by his words from the textbook *Sociology*:

“existing political structures and models become inconvenient for the world full of risks [...] many believe that new forms of global management are necessary, which will deal with global matters in a global way [...] Certain steps have already been taken towards the creation of a global democratic structure (Giddens, 2006, 80).

Due to this closeness of the concept of transnational management that can be seen in Giddens and Sklair, it could be expected that the concept of TCC would be dedicated at least elementary attention. However, having in mind that there was no such attention, an open question remains whether ignoring that concept is the result of non-recognition of the existence of such phenomenon, or a conscious attempt to conceal it by ignoring it, which, as we have seen, is written by Sklair as well, while pointing to different functions of TCC.

Subversiveness of sociology does not derive so much from its critical perspective, i.e., the criticism of everything that is visible, but rather from its ability to discover what is under the appearance seen by the naked eye. It seems that the existence of is exactly one of the phenomena that cannot be seen by the naked eye without placing it into a certain theoretical context. Now our task is to examine whether that historical context deserves any attention at all.

DISCUSSION

The main question we started from in this paper is why the concept of “transnational capitalist class” and the theories focused on it have not gained broader popularity, i.e., why they have not become standard part of sociological textbook literature.

The most general reasons that may be discussed are related to the problems deriving from the theories themselves, and then to the problems encountered by sociology as a discipline and, finally, the problems related to non-scientific reasons.

The theories discussed here, in shortest, claim that in the past half of the century we may witness the emergence and strengthening of TCC. That class, differentiated within itself in various manners, directs main historical courses guided by its own interest reflected, primarily, in profit maximization. In that respect, we may claim that these are Marxist theories. Let us recall that, at its paradigmatic level, Marxist theory claims that social structures, including class and institutional structures, are replaced from the moment

²⁴ Namely, it should be recalled that Giddens himself was an ally of British Prime Minister Tony Blair, who is labelled in Robinson's works as the carrier of the so-called reform faction within TCC. In that context, Giddens was not only an active promoter, but also the creator of the Third Way concept, which directed the UK Labour Party towards acceptance and neoliberal turn, while he describes Blair as one of the leading managers of the capitalist globalization process.

when they become an obstacle to the development of the avantgarde destroy the existing relations. In other words, the emergence of TNCs is a response to the impossibility in given institutional frameworks – dominated by the national state – to realize the process of the capitalist system reproduction. The changes occurring in the sphere of information-communication technologies open the space for a new transnational framework in which TCC is the key actor²⁵.

If we go from this paradigmatic level down to the empirical one, at which the global system theory and the global capitalism theory function, we may wonder whether they fulfil the criteria expected from theories. Vjekoslav Afrić thinks that three main principles on which empirical theories are based are universality, refutability and causality (cf. Afrić, 1989, p. 130).

Accepting Afrić's strict propositions, we will briefly look at how these theories fit into each of them. First of all, universality, or generally accepted regularity of these theories comes from their Marxist paradigmatic framework. More importantly, they both express and rely on the universally accepted claim that ensuring profits is the basic matrix by which the capitalist class is guided.

Refutability, in the now already generally known manner, in line with Karl Popper's definition of the principle, implies that the value of a theory is not reflected in proving its "truthfulness", but in finding arguments and evidence that it is not valid. In other words, it means that a theory must be formulated in such a manner as to enable its being refuted. The example of tobacco industry given by Sklair was an argument on which it was possible to examine the ability of his theory to sustain criticism that could refute and reject it. In fact, apart from different critical objections regarding consistence - which will be further discussed below – so far, no arguments have been offered to refute these theories.

As for causality, even if it implied the probability of something happening if certain conditions were fulfilled, we may agree with Cohen that "*the main deficiency of many sociological theories [...] is that they develop by gaining the general feature of the subject, while losing the specific feature of the predicate*" (according to Afrić, 1989, p. 131). This might be said to a large extent for our theories as well, but, having in mind that they are not alone in that respect, it seems that insufficient fulfilment of this criterion is not the reason for their insufficient presence in textbook literature²⁶.

As it has already been said, different objections can be made to these theories. Robinson, for example, thinks that Sklair's theory is substantially eclectic, and that it does not clearly define the place and role of the state (Robinson, 2000). We have pointed to Haralambos' evaluation, which is dominated by the objection that Sklair did not dedicate sufficient attention to the financial faction of TCC. We may add that, although there are important indications, neither of the two authors has a developed form of the attitude towards the counterclass. Furthermore, the relationship between national bourgeoisie and TCC is not sufficiently developed either. In short, there is an impression that the authors,

²⁵ It is a completely different question whether and to what extent these technological changes are encouraged by the imperative of maintaining the capitalist system, i.e., the difficulty of the capitalist class in maintaining a necessary level of the profit rate.

²⁶ This paper is not aimed at the methodological verification of these theories, and that is why we will no longer deal with it. For other criteria and aspects of this question, see Afrić (1989).

while pointing out the originality of the new concept, did not pay sufficient attention to its connection with the existing fund of sociological knowledge, or perhaps they did not even want to do it.

Nevertheless, despite these and similar objections, both theories are indisputably developed sufficiently in methodological terms, and it cannot be the reason for their insufficient presence in sociological “mainstream” literature.

Another novelty brought by these theories is that they differ from the majority of sociological theories in their insistence on shifting the analysis framework from the national to the transnational level. In fact, although these are not the first theories pointing to the importance of cross-border connection of capital and capitalists²⁷, Robinson points out that they were the first theories to

“break off with conventional Marxist analyses of classes and national capitalism, as well as with the approach of the world system introduced by Immanuel Wallerstein, which as the starting point had the concept of capitalism organized through national economy and national capitalist classes that act mutually in the international system of the states” (Robinson & Sprague 2018).

Sklair clearly pointed to the difference between state-centred and globalization theories, stressing that

“the majority of modern problems cannot be adequately analyzed at the level of national states, i.e., within the frameworks of individual countries and their international relations but, instead, it is necessary to see them within the frameworks of global processes” (Sklair, in: Vuletić, 2003).

However, despite this, there is still a strong connection of sociology to national states. Quoting Yardley, Sklair believes that there are two key reasons. The first one refers to the fact that sociological analyses are based on the data collected at the state level²⁸, while the other refers to the existence of large differences between the states depending on their importance²⁹.

In short, unwillingness of most sociologists to approach the analysis of social problems from the global perspective is related, on one hand, to inertia and, on the other hand, with the availability, i.e., “national” design of most of the data.

However, this is related to “technical” problems. Seemingly a much more serious problem is that in the past thirty years or so there has been a shift of the research focus from the macro level to the micro one (Antonić, 2022). Another important factor is the loss of sociologists’ interest in the class analysis. The theory of the so-called “class death” has given solely a theoretical justification for the shift towards post-modern topics regarding

²⁷ Robinson and Sprague list a large number of the authors who, ever since 1974m have spoken about the international capitalist class whose interests lie in the world economy as a whole (Robinson & Sprague, 2018).

²⁸ Even when it comes to international research, the framework of the sample refers to national states, and not to the EU or the world.

²⁹ For more about methodological nationalism, see Beck (2003).

identity³⁰. For example, if we look at the structure of Alexander's sociology textbook, in which there is no mention of transnational processes, it is possible to see the domination of the topics regarding identity matters. A similar thing may be said about a quite influential textbook by Giddens. In the end, we should also take into account Slobodan Antonić's note about the existence of two biases regarding the class analysis. Although they refer to Serbian sociology, they may rather be defined as part of the general trend. "The first one is that the class approach is something that belongs to 'outdated' Marxism, something that is more suitable to ideology than science. The other one is that the approach is difficult and tiresome, and that there are many lighter and more interesting topics a sociologist should deal with" (Antonić, 2022, p. 8).

All in all, it may be said that these theories constituted a specific scientific revolution that broke off with normal, or state-centred sociology, which must leave consequences on their treatment in textbooks, whose primary task is to present generally accepted positions and to standardize the existing knowledge.

Finally, if we speak about non-scientific reasons for the marginalization of the concept of the TCC, the framework could be the concept itself. Namely, if the propositions of these theories are correct regarding the hegemony of TCC and its function to blur the course of the capitalist development, which is, among other things, achieved by the action of organic intellectuals, then it comes as no surprise that the concept is omitted from sociology textbooks. The manner in which the concept is presented is undoubtedly subversive in comparison to the global capitalist system and TCC, while in Robinson's works it also constitutes open advocacy of political struggle against TCC.

This is witnessed by the implications of these theories openly presented by Robinson in the preface to Peter Phillips' book *Giants: The Global Power Elite*. In one place Robinson says:

"It is clear that survival of humanity depends more than ever before on radical reform, but not on the total overthrow of the global capitalism system [...] The most urgent question of our time is how to implement the world reallocation of wealth and power by returning resources to the poor majority..." (Robinson, in: Phillips, 2021, p. 14).

This specific invitation to class struggle, as well as the theoretical framework it results from, are directly in opposition to interests of the "astonishingly small group that has control over the destiny of humanity".

Sklair's theoretical position is less revolutionary and it is likely to be the reason why his theory is more often reviewed in textbooks, despite the fact that Robinson's position is theoretically more consistent. Although they share many premises and conclusions, Robinson and Sklair still differ to a certain extent. Robinson stresses more the differences between different factions of TCC. He is primarily interested in the way of formation of the transnational political structure and, thus, in the formation of TNS. Sklair, however, tends to stress the cultural dimension and the manner in which TNCs try to realize

³⁰ There are, however, viewpoints according to which the loss of interest in the class analysis comes from the fact that it is related to the framework of the national state. Therefore, Embong writes the following: "One of the problems in the class analysis is that its focus was understandably related to the classes within national societies, while neglecting transnational dimensions of class relations" (Embong, 2000).

cultural-ideological hegemony in the system. While Sklair sees consumerist culture as the most important ideological matrix cementing the global world system, Robinson does not place consumption in the foreground, etc. Here there is no room for a more detailed analysis of similarities and differences between their positions, but it is worth noting that both theories leave sufficiently broad space for further postulating and analyzing of the counter-claims. Furthermore, although in their works both authors analyze different social issues, there is still plenty of space left for broadening the field of that analysis. It seems difficult to understand current events in the world, but also the changes in everyday life if we overlook the transnational context and effects of TCC.

REFERENCES/ЛИТЕРАТУРА

- Amin, S. (2011). Transnational Capitalism or Collective Imperialism. *Pambazuka News*, March 23
- Afrić, V. (1989). *Structure of Sociological Theory*. Zagreb. Naprijed. [In Croatian]
- Alexander, J. C. et al. (2020). *A contemporary introduction to sociology*. Beograd: Ekonomski fakultet Univerziteta u Beogradu. [In Serbian]
- Antonić, S. (2022). *Boring Sociology - About a Tiring topic Such as Class*. Beograd: Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu - Institut za sociološka istraživanja. [In Serbian]
- Beck, U. (2003). *Was ist Globalisierung? Irrtuemer des Globalismus - Antworten auf Globalisierung*. Zagreb: Vizura. [In Croatian]
- Becker et al. (1987). *Post-imperialism International Capitalism and Development in the Late Twentieth Century*. Boulder: L. Rienner Publishers
- Embong, A. R. (2000). Globalization and transnational class relations: some problems of conceptualization. *Third World Quarterly* 21 (6), 989–1000.
- Phillips, P. (2021). *Giants: The Global Power Elite*. Beograd: Clio [In Serbian]
- Giddens, A. (2006). *Sociology*. Beograd: Ekonomski fakultet Univerziteta u Beogradu [In Serbian]
- Haralambos, M. (2002). *Sociology: Themes and Perspectives*. Zagreb: Golden marketing [In Croatian]
- Panitch, L. (1994). Globalization and the State. *Socialist Register*, vol. 30, 60-93. Available at: <https://socialistregister.com/index.php/srv/article/view/5637/2535>.
- Ritzer, G. (2012). *Contemporary Sociological Theory and Its Classic Roots*. Beograd. Službeni glasnik. [In Serbian]
- Robinson, W. I. & Harris, J. (2000). Toward a Global Ruling Class? Globalization and the Transnational Capitalist Class. *Science and society* 64 (1), 11-54.
- Robinson, W. I. & Sprague (2018). Transnational capitalist class. Available at: <https://robinson.faculty.soc.ucsb.edu/Assets/pdf/TheTransnationalCapitalistClass.pdf>
- Robinson, W. I. (2012). Global Capitalism Theory and the Emergence of Transnational Elites. Available at: <https://robinson.faculty.soc.ucsb.edu/Assets/pdf/emergencet-nelite.pdf>
- Robinson, W. I. (2017). Debate on the New Global Capitalism: Transnational Capitalist Class, Transnational State Apparatuses, and Global Crisis. *International Critical Thought* 7(2), 171-189, DOI: [10.1080/21598282.2017.1316512](https://doi.org/10.1080/21598282.2017.1316512)

- Sklair, L. (2002). *Globalization: Capitalism and its Alternatives*. New York: Oxford University Press
- Sklair, L. (1997). Social movements for global capitalism: the transnational capitalist class in action, *Review of International Political Economy*, 4 (3), 514-538.
- Sklair, L. (1998). The Transnational Capitalist Class and Global Capitalism: The Case of the Tobacco Industry. *Political Power and Social Theory*, no. 12: 3 (43).
- Sklair, L. (1991). *Sociology of the Global System*. Baltimore, MD: Johns Hopkins University Press.
- Turner, J. H. (2009). *Sociology*. Novi Sad. Mediterran Publishing [In Serbian]
- Vuletić, V. (Ed.) (2003). *Globalization – Myth or Reality*. Beograd: Zavod za udžbenike.
- Vuletić, V. and Stanojević, D. (2013). Globalization and Social Classes. *Treći program Radio Beograda*, No. 158, 179-198. Available at: <http://www.radiobeograd.rs/download/Casopis/broj1582013.pdf>. [In Serbian]